

بسم الله الرحمن الرحيم

راه‌های موثر احیای امر به معروف و نهی از منکر از منظر قرآن و روایات با تأکید بر بیانیه گام

دوم انقلاب

الهه محمدیان^۱

چکیده

امر به معروف و نهی از منکر، سبب تشویق نیکوکاران، آگاه کردن افراد جاهل، هشدار برای جلوگیری از خلاف و ایجاد نوعی انضباط اجتماعی است. امر به معروف، یعنی سفارش به خوبی‌ها و نهی از منکر، یعنی بازداشتن از بدی‌ها. در اهمیت امر به معروف و نهی از منکر، همین بس، که حفظ دین در همه ابعادش به‌اجرای آن بستگی دارد. جوامع انسانی در پرتو عمل به این دو فریضه، از پرتگاه سقوط، نجات یافته و به اوج کمال، پَر می‌گشایند. این دو به منزله ضمانت اجرا و پشتوانه عملی سایر وظایف فردی و اجتماعی در ابعاد مختلف سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و ... است. پژوهش حاضر در پی یافتن پاسخی برای این پرسش است که چه راهکارهای در احیای امر به معروف و نهی از منکر مؤثر است. دستاورد حاصل از پژوهش‌های انجام شده به روش توصیفی-تحلیلی، دستیابی به این مهم است که طبق آموزه‌های قرآن کریم و روایات امر به معروف و نهی از منکر جنبه عمومی دارد و از تذکر و اندرز دادن و اعتراض و انتقاد نمودن و مانند آن تجاوز نمی‌کند، مسلماً یک اجتماع زنده باید تمام نفراش در برابر مفاسد دارای چنین مسئولیتی باشند. در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی به مسئولان و حاکمان و مدیران اسلامی توصیه اکید شده است که نه تنها از امر به معروف و نهی از منکر زیردستان خود و مردم عادی آزردن نشوند، بلکه منتقدان و آمران به معروف و ناهیان از منکر را عزیز بدانند و آنان را بر ممتلّقان و چاپلوسان و کسانی که همواره بر وفق مراد سخن می‌گویند و همه امور و مسائل را عادی و بی‌اشکال جلوه می‌دهند، ترجیح دهند.

کلیدواژه: امر به معروف، بیانیه گام دوم، نهی از منکر.

^۱. طلبه سطح سه، مرکز آموزش‌های غیر حضوری

اصل «امر به معروف و نهی از منکر» در تمامی ادیان ابراهیمی مطرح و وظیفه تمامی پیامبران، رسولان، ائمه علیهم السلام و مؤمنان می‌باشد. این مسأله یک وظیفه شرعی و فقهی صرف نیست؛ بلکه ملاک، معیار و در واقع علت فرستادن رسولان الهی است؛ زیرا عالم مادی، عالم اختلاط خوبی‌ها و بدی‌ها، حق و باطل، خوش‌آیندها و بدآیندها، ظلمت و نور، فضایل و رذایل است و این امور گاهی چنان درهم تنیده می‌شوند که شناخت آنها و سپس تأسی و عمل به آن، دشوار می‌گردد.

ادیان الهی با شناساندن معروف و منکر و در واقع خوب و بد، حق و باطل، ظلمت و نور، فضایل و رذایل به انسان‌ها و به دنبال آن دستور به انجام معروف‌ها و بازداشتن از منکرها، هدایت الهی را به آدمی می‌آموزند و او را به صراط مستقیم رهنمون می‌شوند.

در آموزه‌های اسلامی امر به معروف و نهی از منکر از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. بسیاری از آیات قرآن کریم و روایات رسیده از معصومین علیهم السلام به موضوع امر به معروف و نهی از منکر پرداخته‌اند.

با توجه به اهمیت این موضوع، مقاله حاضر با روش توصیفی - تحلیلی، به بررسی راه‌های مؤثر در احیای امر به معروف و نهی از منکر از منظر آیات و روایات و با تکیه بر بیانیه گام دوم انقلاب پرداخته است. در این راستا، ضمن بررسی جایگاه امر به معروف و نهی از منکر در آیات و روایات، شرایط اجرای امر به معروف و نهی از منکر را بررسی کرده و راهکارهای احیای امر به معروف و نهی از منکر را با رویکرد به آیات و روایات و بیانیه رهبر معظم انقلاب در گام دوم انقلاب را تبیین می‌کند.

در سال‌های اخیر در باره امر به معروف و نهی از منکر، کتاب‌های بسیار متعدد و متنوعی به نگارش درآمده است و هر کسی کوشیده است تا به فراخور توانایی‌ها و امکانات خود در این باره سخن گوید. از جمله نوشته‌های مفید در این زمینه می‌توان آثار زیر را نام برد: مرتضی مطهری، ده گفتار، «امر به معروف و نهی از منکر»، محمد اسفندیاری، بعد اجتماعی اسلام؛ و «امر به معروف و نهی از منکر» سید حسن اسلامی.

در این زمینه برخی مقالات پژوهشی نیز صورت گرفته است. مقاله‌ای با عنوان «احیای امر به معروف و نهی از منکر با رویکرد قرآنی و روایی» نوشته محمد بخشی، ضمن بررسی مفهوم شناسی واژگان مرتبط، به شناخت امر به معروف و نهی از منکر در قرآن و سنت پرداخته است.

مقاله دیگری با عنوان «ضرورت امر به معروف و نهی از منکر در عصر حاضر با رویکرد قرآنی و روایی» نوشته‌ی اصغر عابد زاده، نیز ضمن بررسی امر به معروف و نهی از منکر به عنوان یک نظارت عمومی، آن را در کلام پیامبر

بزرگوار اسلام صلی الله علیه و آله، حضرت علی علیه السلام و سایر ائمه بررسی نموده و در پایان ضمن ذکر بایدها و نبایدهای اجتماعی در عصر حاضر، چگونگی اجرای آن در جامعه امروزی را ذکر نموده است.

مقاله‌ی « بازخوانی امر به معروف و نهی از منکر کارآمد از نگاه قرآن و عترت » نوشته‌ی مجتبی انصاری مقدم و رحیم اریک، ضمن بررسی مراتب امر به معروف و نهی از منکر، شیوه‌های مناسب اجرای آن را بررسی نموده است. وجه تمایز مقاله پیش روی با مقالات مذکور در این است که ما در این مقاله سعی داریم ضمن بررسی شرایط و مراتب امر به معروف و نهی از منکر، راهکارهای مؤثر در احیا و اجرای امر به معروف و نهی از منکر را با رویکرد به آیات و روایات و بیانیه گام دوم انقلاب تبیین نماییم در حالی که در هیچ یک از مقالات پیشین چنین جامعیتی مشاهده نمی‌شود.

مفهوم شناسی

۱- امر : در دو معنا استعمال شده است:

الف) به معنای کار و چیز؛ در این معنا به صورت امور، جمع بسته می‌شود و فعل و صفت از آن مشتق نمی‌شود، در آیاتی از قرآن به همین معنا استعمال شده است. در کارها با آنان مشورت کن: « و شاورهم فی الأمر »^۱؛ همه کارها به خدا برمی‌گردد: « و الی الله ترجع الامور »^۲

ب) به معنای دستور و فرمان و برانگیختن به چیزی^۳، اگر به این معنا باشد، جمع آن اوامر است و فعل و صفت از آن مشتق می‌شود که در آیاتی از قرآن به این معنا استعمال شده است؛ بگو پروردگار به قسط و عدل رمان داده است: « قل أمر ربی بالقسط »^۴ و یسئلونک عن الروح قل الروح من امر ربی^۵؛ از تو درباره روح سؤال می‌کنند، بگو روح از فرمان پروردگار من است.

مقصود از کلمه امر به معروف، معنی دوم آن است.

۱. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، ج ۱، ص ۱۱۲.

۲. آل عمران، ۱۵۹.

۳. بقره، ۲۱۰.

۴. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، ج ۱، ص ۱۱۲.

۵. اعراف، ۲۹.

۶. اسراء، ۸۵.

۲- نهی: به معنی بازداشتن و منع کردن از چیزی. «وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ * فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَىٰ»^۱ آن کسی که از مقام پروردگارش بترسد و نفس خود را از هوی و هوس باز دارد، بهشت جایگاه اوست.

۳- معروف: راغب اصفهانی می گوید: «المعرفة والعرفان إدراك الشيء بتفكيرٍ وتدبرٍ لآثره» معرفت و عرفان، شناختن چیزی است از روی تفکر و تدبر به واسطه اثر آن و درباره معروف می گوید: «والمعروف اسمٌ لكلِّ فعلٍ يُعْرَفُ بالعقل أو الشرع حُسْنُهُ»^۲

۴- کار خوبی که به واسطه عقل یا دین شناخته شود، معروف نام دارد. سپس مثالی می آورد: بر همین اساس میانه روی در جود و بخشش، معرفت شمرده شده است.^۳

۵- منکر: «و المنكرُ كُلُّ فعلٍ تَحَكُّمُ العقولُ الصحيحَةُ بِقُبْحِهِ تَتَوَقَّفُ فِي استصباحِهِ و استحسانه العقولُ، فتحكمُ بِقُبْحِهِ الشريعة» هر عملی را که عقلهای صحیح و سالم که گرد و غبار هواپرستی آن را نپوشانده باشد و به زشتی و قبح آن حکم نمایند، منکر نامیده می شود، یا اگر عقل نداند که آن کار خوب است یا بد و مردد بماند ولی شریعت به بدی و ناپسندی آن حکم کند، آن نیز منکر است.

جایگاه امر به معروف و نهی از منکر

بر هیچکس پوشیده نیست که وجوب قانونامر به معروف و نهی از منکر، از ضروریات و مسلمات آئین اسلام و از طریق کتاب «قرآن، سنت، عقل و اجماع» ثابت می باشد؛ تا آنجا که در برخی از مذاهب اسلامی، آن را از اصول دین شمرده اند و بیشتر از آن که در کتب فقهی، اخلاقی و اجتماعی مطرح شده، در کتب «کلامی» مورد بحث و تحلیل قرار گرفته است. امر به معروف و نهی از منکر از احکام عملی مسلمانان و به نظر شیعیان از فروع دین اسلام می باشد که در زمان های مختلف مورد توجه بوده است.

رسول خدا صلی الله علیه و آله درباره اهمیت و جایگاه ویژه امر به معروف و نهی از منکر می فرماید: «کسی که امر به معروف و نهی از منکر کند، جانشین خدا در روی زمین و جانشین کتاب خدا و جانشین رسول خداست».^۴

۱. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، ج ۱۲، ص ۷۰۲.

۲. نازعات، ۴۱-۴۰.

۳. راغب اصفهانی ابوالقاسم حسین بن محمد، المردات فی غریب القرآن، ص ۱۰۹.

۴. همان، ۱۱۲.

۵. همان.

۶. همان، ص ۳۱۴.

۷. محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمة، ج ۳، ص ۸۰.

و حضرت علی علیه السلام فرموده‌اند: «قوام شریعت [دین] امر به معروف و نهی از منکر است».^۱
قرآن کریم ویژگی «امر به معروف و نهی از منکر» را در مؤمنان، بر اقامه نماز و دادن زکات و اطاعت از خدا و رسولش مقدم می‌دارد.^۲

امام باقر علیه السلام نیز در حدیثی می‌فرماید: «امر به معروف و نهی از منکر راه پیامبران است. برنامه افراد صالح و شایسته است. واجبی است که سایر واجبات در گرو آن اقامه می‌شوند. امنیت راه‌ها در سایه آن حاصل می‌شود. حلیت کسب‌ها به سبب آن است. در سایه امر به معروف و نهی از منکر است که دشمنان را به رعایت انصاف وادار می‌سازد، ... کارها در سایه امر به معروف و نهی از منکر به سامان می‌رسد».^۳

بنابراین، از بهترین جلوه‌های اخلاق اجتماعی در اسلام، امر به معروف و نهی از منکر است. اقتضای این اصل که «هر چه برای خود می‌پسندی برای دیگران نیز بپسند» آن است که انسان در انجام معروف و عمل به آن خودخواه و خودبین نباشد. خوبی‌ها و فضایل را تنها برای خود نخواهد و دوری و پرهیز از زشتی‌ها را اختصاصی نکند؛ بلکه بکوشد خوبی‌ها را در سطح جامعه و جهان گسترش دهد و زشتی‌ها و بدی‌ها را در هر جایی که می‌بیند، از بین ببرد. با توجه به این فریضه، هیچ مسلمانی نمی‌تواند فقط به دنبال خیر خود باشد؛ بلکه بر او واجب است که دیگران را نیز به خیر فراخواند و از شر آگاه سازد: «مردان و زنان با ایمان، ولی (و یار و یاور) یکدیگرند؛ امر به معروف و نهی از منکر می‌کنند؛ نماز را بر پا می‌دارند و زکات را می‌پردازند و خدا و رسولش را اطاعت می‌کنند؛ به زودی خدا آنان را مورد رحمت خویش قرار می‌دهد؛ خداوند توانا و حکیم است».^۴

با توجه به این آیه می‌توان گفت لازمه ایمان حقیقی، داشتن رابطه دوستی با دیگر مؤمنان و داشتن دغدغه سرنوشت آنان است و لازمه علاقه به یکدیگر، ارشاد یکدیگر به خوبی‌ها و انتقاد از بدی‌ها و زشتی‌هاست و لازمه ارشاد به معروف و انتقاد از منکر، برپایی نماز و توسعه معنویت و فرمانبرداری از خداوند و فرستاده او و همچنین دستگیری از ضعیفان و مستمندان (ادای زکات) است؛ و بالاخره لازمه همه این امور، نزول رحمت‌های بی‌پایان خداوند است.^۵

امر به معروف و نهی از منکر، بهترین و زیباترین نشانه اهتمام به امور خلق و توجه به مسائل مسلمانان است. امر به معروف و نهی از منکر، یعنی در برابر دیگران احساس مسئولیت کردن؛ یعنی دغدغه هدایت و ارشاد دیگران

^۱ آمدی، عبدالواحد، غرر الحکم، ج ۲، ص ۴۰۰.

^۲ . توبه، آیه ۷.

^۳ کلینی محمد با یعقوب، اصول کافی، ج ۵، ص ۵۵.

^۴ . وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَيَطِيعُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ أُولَئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ. (توبه: ۷۱)

^۵ . مطهری، مرتضی، ده گفتار، ص ۷۶ و ۷۷

رسول خدا فرمود: «إِنَّكُمْ لَنْ تَسْعَوْا النَّاسَ بِأَمْوَالِكُمْ بَطْلَاقَهُ الْوَجْهَ وَ حَسَنَ الْبَشَرِ»! شما با مال و ثروت نمی‌توانید به مردم کمک کنید ولی این کار با اخلاق نیکو و رفتار زیبا و روی گشاده امکان‌پذیر است.

ممکن است این سؤال پیش بیاید که چرا در برخی روایات از فضیلت سکوت و خاموش بودن بسیار یاد شده است در حالی که با روایات حاکی از امر به معروف و نهی از منکر در تضاد است؟

باید تذکر داد که هدف اصلی از احادیث سکوت این نیست که انسان باید همیشه و در همه حال لب فرو بسته و زبان به سخن نگشاید و حتی در مقام احقاق حق خود و دیگران سکوت اختیار کند و به دفاع از خود برنخیزد، بلکه مقصود جلوگیری از هرزه‌گویی و فضول کلام است، زیرا اگر روایات سکوت را این گونه تفسیر کنیم که انسان باید در هر حال حتی در برابر ستم ستمکاران و افساد مفسدان مهر سکوت بر لب زده و فریاد برنیاورد، چنین تفسیری بی‌تردید مخالف ضرورت شرع انور است که امر به معروف و نهی از منکر را از اهم واجبات شمرده و سکوت در برابر ظلم را گناهی بزرگ می‌داند. اگر در برابر مفاسد و مظالم بنا بر سکوت باشد کیان اسلام به خطر می‌افتد.

در این گونه موارد اسلام دستور می‌دهد که مهر سکوت را بشکنید و داد بزنید و فریاد برآورید و مردم را نیز علیه فساد و ستم برانگیزانید، چرا که در حقیقت، کسانی که در این گونه موارد سکوت می‌کنند اصل مسلم قرآنی را نادیده انگاشته‌اند و آن اصل امر به معروف و نهی از منکر است که از اهم فرایض به شمار می‌رود و در قرآن مجید و روایات اهل بیت علیهم السلام تأکید زیادی بر آن شده است و از کسانی که امر به معروف و نهی از منکر را ترک کنند نکوهش شده و آنها را مستوجب غضب و خشم خداوند دانسته‌اند.^۱

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم فرمود: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ لَيَبْغِضُ الْمُؤْمِنَ الضَّعِيفَ الَّذِي لَا دِينَ لَهُ فَقِيلَ وَ مَا الْمُؤْمِنُ الضَّعِيفَ الَّذِي لَا دِينَ لَهُ قَالَ: الَّذِي لَا يَنْهَى عَنِ الْمُنْكَرِ»^۲ خدای عزَّ و جلَّ دشمن دارد بنده ضعیفی را که دین ندارد. سؤال شد: مؤمن ضعیفی که دین ندارد کیست؟ فرمود: آن کس که نهی از منکر نمی‌کند.

اگر قرار بود که انسان همیشه سکوت کند و از منکر و زشتی جلوگیری نکند، امام باقر علیه السلام نمی‌فرمود: «وَيْلَ لِقَوْمٍ لَا يَدِينُونَ اللَّهَ بِالْأَمْرِ بِالْمَعْرُوفِ وَ النَّهْيِ عَنِ الْمُنْكَرِ»^۳ بدا به حال مردمی که امر به معروف و نهی از منکر را وظیفه خود نمی‌دانند. زیرا بی‌تردید اگر امر به معروف و نهی از منکر اجرا نشود هیچ یک از واجبات به پا داشته

۱. همان.

۲. مه‌دوی کنی، محمد رضا، نقطه‌های آغاز در اخلاق عملی، ص: ۱۳۴

۳. الح‌ر‌الع‌ملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، ج ۱۱، ص ۳۹۷.

۴. همان، ص ۳۹۳.

نخواهد شد. امام باقر علیه السلام فرمود: «إِنَّ الْأَمْرَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّهْيَ عَنِ الْمُنْكَرِ فَرِيضَةٌ عَظِيمَةٌ بِهَا تَقَامُ الْفَرَائِضُ»^۱.
به پا داشتن دیگر فرایض و واجبات بستگی به امر به معروف و نهی از منکر دارد.»
و امیر مؤمنان علیه السلام در باره امر به معروف و مبارزه با منکرات می فرماید: «... وَأَفْضَلُ مِنْ ذَلِكَ كُلِّهِ كَلِمَةُ
عَدْلٍ عِنْدَ إِمَامٍ جَائِرٍ»^۲. از همه این ها مهمتر سخنی است که برای دفاع از عدالت در برابر پیشوای ستمگری گفته
می شود.»

خلاصه اگر در روایات سخن از فضیلت سکوت و خاموشی به میان می آید مقصود سخنانی است که بی جا و بی
مورد از زبان انسان خارج شده و یا غیبت و تهمت و دروغ و افترا باشد. در این موارد است که باید انسان خود را
کنترل کند و لب فرو بندد.

^۱. همان، ص ۳۹۵.

^۲. نهج البلاغه، حکمت ۳۷۴.

نتیجه‌گیری

در فضایی که خداوند در قرآن کریم، امر به معروف و نهی از منکر را از صفات برجسته خویش، پیامبران و مؤمنان برمی شمارد و کسانی که امر به معروف و نهی از منکر را ترک کنند، مورد ذم و نکوهش قرار می دهد، جایگاه این امر خطیر مشخص می شود و از طرفی ائمه اطهار(ع) دائماً با قول و عمل خویش به این مهم اشاره داشته اند، و بارها بیان کرده اند که امر به معروف و نهی از منکر، از برجسته ترین و شریف ترین واجبات است که اگر کسی آن را ترک کند، بی دین و مانند شخص مرده است، و در جامع های که این فریضه ترک شود، برکت از آن جامعه رخت برمی بندد و بلای الهی بر این جامعه نازل خواهد شد و افراد پست، بر این جامعه مسلط خواهند شد. از سویی دیگر مشخص می شود که امر به معروف و نهی از منکر، منحصر به قلمرو خاصی نیست؛ بلکه نیاز است در تمام عرصه های فردی و اجتماعی ساری و جاری گردد.

بنابراین می توان گفت که امر به معروف و نهی از منکر، می توانند دو ناجی جامعه باشند، و جامعه ای که این فریضه در آن جریان داشته باشد به فلاح و رستگاری خواهد رسید و اگر خدای ناکرده به فراموشی و غفلت سپرده شود، سرانجامی خلاف این خواهد داشت.

با این بیان، اهتمام خداوند در قرآن کریم در جهت روشن کردن اهمیت امر به معروف و نهی از منکر و سعی و تلاش و سفارشات انبیاء و ائمه(علیهم السلام) جهت احیاء این امر الهی و همچنین فلسفه قیام سیدالشهداء(ع) و آن همه مشق در راه احیاء این فریضه بزرگ، روشن می گردد که همه در جهت احیاء دین و تکامل و رشد و هدایت بشر و در نتیجه، سعادت اخروی او می باشد.

در عصر حاضر نیز که انجام هر منکر، موجب تأخیر ظهور حضرت ولی عصر(عج) می گردد، همه مسلمانان باید بکوشند تا بیش از پیش این فریضه الهی را احیاء کرده و با برپایی اوامر الهی، برپایی حکومت جهانی عدل و داد حضرت بقیه الله (ارواحنا له الفداه) را میسر سازند. از این رو، رهبر معظم انقلاب اسلامی، در بیانیه گام دوم انقلاب بر این امر مهم تأکید کرده و از همگان و به ویژه مسئولین خواسته‌اند در جهت احیا و اجرای امر به معروف و نهی از منکر بکوشند.

فهرست منابع

قرآن کریم (ترجمه: ناصر مکارم شیرازی)

نهج البلاغه (ترجمه: سیدجعفر شهیدی)

منابع فارسی

- ۱- اسفندیاری، محمد، بعد اجتماعی اسلام، تهران: صحیفه خرد، چاپ سوم، ۱۳۸۸ ش.
- ۲- خمینی، سیدروح‌الله، شرح حدیث جنود عقل و جهل، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، چاپ پانزدهم، ۱۳۹۲ ش.
- ۳- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۶۷ ش.
- ۴- شریفی، احمدحسین، آیین زندگی (اخلاق کاربردی)، بی نا، بی جا، بی تا. (نرم افزار اخلاق اسلامی)
- ۵- مطهری، مرتضی، ده گفتار، تهران: صدرا، چاپ پنجم، ۱۳۶۸ ش.
- ۶- مظاهری، حسین، اخلاق و جوان، تهران: شفق، چاپ ۳، ۱۳۷۹ ش.
- ۷- مهدوی کنی، محمد رضا، نقطه های آغاز در اخلاق عملی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ هفتم، ۱۳۸۴ ش.

منابع عربی

- ۸- آمدی، عبدالواحد، غرر الحکم، چاپ دوم، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۸ ش.
- ۹- الحر العاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: موسسه آل البيت، ۱۴۰۹ ق.
- ۱۰- حرانی، ابن شعبه، تحف العقول، ترجمه: صادق حسن زاده، قم: آل علی، ۱۳۸۲ ش.
- ۱۱- راغب اصفهانی ابوالقاسم حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، چاپ اول، بیروت: دار القلم، ۱۴۱۴ ق.
- ۱۲- طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تحقیق هاشم رسولی محلاتی، چاپ اول، تهران: انتشارات فراهانی، ۱۳۶۰ ش.
- ۱۳- کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، تهران، دار الکتاب الاسلامیه، ۱۳۶۵ ش.

- ۱۴- محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمة، قم : دار الحديث ، ۱۳۸۹ ش.
- ۱۵- مسعود ، جبران ، رائد الطالب، ترجمه عبدالستار قمری ، تهران ، نشر یادواره کتاب ، ۱۳۸۹ ش .
- ۱۶- مشکینی اردبیلی ، علی ، مصطلحات الفقه ، قم ، موسسه دارالحديث، ۱۳۷۹ ش.
- ۱۷- موسوی خوئی ابوالقاسم ، مصباح الفقاهه فی المعاملات، به قلم میرزا محمدعلی توحیدی، بیروت، دار الهادی، ۱۴۱۲ ق.
- ۱۸- نجفی، محمدحسن جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، بیروت: دار احیاء التراث العربی چاپ هفتم، ۱۴۰۴ ق.
- ۱۹- نوری، میرزا حسین ، مستدرک الوسائل، قم: نشر موسسه آل البيت ، ۱۴۰۸ ق.